
ДЖЕРЕЛА

Науковий вісник Чернівецького
університету імені Юрія Федьковича:
Історія. № 2. 2024. С. 122—138
History Journal of Yuriy Fedkovych
Chernivtsi National University. № 2. 2024.
pp. 122—138
DOI <https://doi.org/10.31861/hj2024.60.122-138>
hj.chnu.edu.ua

УДК 94:316.728](477.83/.86)»1914/1918»:(093.3)355.11(430)

© Тарас Ковалець* (Чернівці)

ЗВИЧАЇ ТА ПОВСЯКДЕННЯ УКРАЇНЦІВ СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ Й ГАЛИЦЬКОГО ПОДІЛЛЯ В ЧАСИ «ВЕЛИКОЇ ВІЙНИ» ОЧИМА НІМЕЦЬКИХ СОЛДАТІВ

У статті здійснено комплексний аналіз етнографічних та соціально-побутових особливостей життя українського населення Східної Галичини й Галицького Поділля періоду Першої світової війни крізь призму спостережень німецьких солдатів. Ці спостереження представлено в датованому 1929 роком виданні з серії «Пам'ятні сторінки» («Erinnerungsblätter») 40-го королівського саксонського запасного піхотного полку. Особливу цінність його становлять детальні описи побуту, традицій та звичаїв місцевого населення, зафіксовані безпосередніми очевидцями подій.

На основі систематизації та критичного аналізу джерельного матеріалу висвітлено широкий масив відомостей про повсякдення тогочасних українців: особливості архітектури та внутрішнього облаштування осель, специфіку ведення сільського господарства, традиційний одяг та інші елементи матеріальної культури, санітарно-гігієнічні умови, а також обрядові практики (зокрема весільні та різдвяні). Окрему увагу присвячено гендерним ролям та соціальним відносинам у тогочасному українському суспільстві на вказаних теренах.

Наукова новизна дослідження полягає не тільки у введенні до наукового обігу маловідомого німецькомовного джерела, а й у здійсненні першого україномовного перекладу його фрагмента. Розгляд українських традицій та побуту через призму сприйняття представників іншої культури дозволяє виявити унікальні особливості та характерні риси української культури початку ХХ ст. Матеріали дослідження мають важливе значення для розвитку історії повсякдення й української етнографії, особливо в контексті вивчення культурних взаємодій та міжетнічних контактів періоду Першої світової війни.

Ключові слова: Східна Галичина, Галицьке Поділля, історія повсякдення, українська етнографія, *Erinnerungsblätter*, Перша світова війна.

Taras Kovalets (Chernivtsi)

CUSTOMS AND EVERYDAY LIFE OF UKRAINIANS IN EASTERN GALICIA AND GALICIAN PODILLIA DURING THE GREAT WAR THROUGH THE EYES OF GERMAN SOLDIERS

Abstract. The publication «Memorable Pages» of the 40th Royal Saxon Reserve Infantry Regiment (1929), created by the soldiers of this unit, contains unique testimonies about the daily life and culture of the Ukrainian population in Eastern Galicia and Galician Podillia during 1916–1917. The largest amount of ethnographic material was occasionally collected by German soldiers during positional battles with the Russian army near the Zbruch River by Husiatyn.

The houses of local Ukrainians were single-story, plastered with clay and covered with straw. A typical house had one room with a large stove, wooden benches along the walls, and icons in the corner. Several generations of a family often lived there. In winter, livestock and poultry were frequently kept inside. Ukrainian houses in towns and villages were almost identical.

---

* к.і.н., асистент кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
PhD in History, Assistant Professor, Department of History of Ukraine, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University
orcid.org/000-0002-3275-7767
e-mail: t.kovalets@chnu.edu.ua

The road infrastructure consisted mainly of unpaved roads. Good, gravel-covered roads were rare — one such road, for example, led from Terebovlia through Kopychyntsi to Husiatyn.

Agriculture was based on growing cereals, potatoes, corn, beans, and lentils. Land cultivation was carried out with a simple plow and hoe, without fertilizers due to the natural fertility of the soil. Threshing, winnowing grain, and flax scutching were performed using extremely primitive methods. Ukrainian crops sent to Germany helped soldiers' families survive hunger.

Traditional Ukrainian clothing included: for men — a shirt, linen trousers, belt, and for holidays — woolen trousers, vest, jacket, boots; for women — colorful skirts, headscarves, embroidered shirts, corsets, laced shoes or boots. On weekdays, people mostly walked barefoot, often even in winter.

Christmas traditions included Christmas Eve supper with kutia, cabbage rolls, varenyky, beans, and cabbage. The table was decorated with straw, with bread and a lit candle stuck in it placed in the center. At Christmas, straw crosses were burned in front of gates for protection against evil forces, and the few fruit trees were wrapped with straw ropes.

The wedding ceremony in Molodynche in the Lviv region included a maiden party with the bride dancing in a paper crown with bridesmaids, a church ceremony under a veil, the traditional cutting of the bride's braid by the groom and its burial in the forest. Musical accompaniment was provided by a violinist and a drummer.

Gender relations were characterized by early marriage and uneven distribution of labor, where women performed most of the heavy work.

Sanitary and hygienic conditions were unsatisfactory. The population suffered from pediculosis, which required regular anti-epidemic measures from the German sanitary service.

The publication's materials significantly complement existing ethnographic research and historiography of Ukrainian daily life at the beginning of the 20th century.

Keywords: *Eastern Galicia, Galician Podillia, history of everyday life, Ukrainian ethnography, Erinnerungsblätter, World War I.*

Постановка наукової проблеми та її значення. Дослідження повсякденного життя цивільного населення в умовах Першої світової війни на теренах Східної Європи становить важливий напрямок сучасної історіографії. Актуальність такої проблематики, зважаючи на розпал російсько-української війни, видається беззаперечною.

У 20–30-х рр. ХХ ст. з'явилася серія видань історій полків німецької армії (т. зв. «Erinnerungsblätter», тобто «Пам'ятні сторінки»)¹. Одним із них є історія 40-го королівського саксонського запасного піхотного полку², котра ґрунтується на щоденниках полку та спогадах окремих вояків і представляє унікальний опис бойових дій, умов життя солдатів та їхньої взаємодії з цивільним населенням. Саме опрацювання цього видання в аспекті вивчення звичаїв та повсякдення українського населення Галичини й Галицького Поділля, а також републікація його фрагмента із першоперекладом на українську мову і стало метою цієї розвідки.

Аналіз найновіших досліджень. Наразі в українській історіографії вже присутні студії, котрі стосуються заявленої тематики. Передусім варто згадати розвідки Андрія Руккаса та Івана Стичинського³. І все ж вони мають узагальнений характер або сфокусовані на повсякденні саме вояків — учасників бойових дій. Наші намагання простежити, наскільки українські дослідники активно використовують видання серії «Пам'ятних сторінок», завершилися із сумним висновком: остання чомусь залишається *terra incognita* у джерельному полі «великої війни». Виявлено тільки нечисленні спроби її використання, та й то здебільшого в контексті студій над перебігом окремих кампаній⁴.

Виклад основного матеріалу. Нами було опрацьовано більше половини томів згаданої серії. Попри те, що близько пів сотні з них містять описи бойових дій на українських теренах східного фронту, у більшості йдеться головно про маршрути переміщення німецьких підрозділів, місця їхнього розквартирування, навчання, виконання поліційних функцій і т.д. Тоді як інформація стосовно звичаїв та повсякдення місцевої людності зустрічається у них доволі рідко. Аналізоване видання — єдине виявлене, котре містить цілий окремий розділ, присвячений опису тутешньої «землі і люду».

Попри застереження, пов'язане зі специфікою самої серії (публікації ставили собі за мету висвітлення передусім героїчного шляху німецьких військ у Першій світовій війні, замовчуючи при цьому «темні» сторони подій), досліджуваний том містить велику кількість оригінальної інформації⁵, котра сприймається як щира і вірогідна, надто в ракурсі опису звичаїв та повсякдення місцевого населення, свідками яких були німецькі вояки.

Історія появи видання

Побачило світ воно 1929 р. у Дрездені та Ляйпцігу зусиллями 2-х видавництв. У передмові упорядник, доктор Готлоб Штрайт (Dr. Gottlob Streit), під час війни лейтенант і командир 10-ї роти, так пояснює мету видання: «для зміцнення духу товариства через спогади про спільно пережитий великий час, для вшанування пам'яті наших полеглих героїв, для натхнення дітей та онуків має слугувати ця історія полку!»⁶.

Над виданням працювала невелика редколегія. Окрім Штрайта, упорядником став також «дипломований комерсант» Рудольф Шпор (Rudolf Spohr) із Ляйпціга, у минулому лейтенант і командир 2-ї роти, котрий використав як офіційні документи (військові щоденники полку і батальйонів), надані філією Райхсархіву (Reichsarchiv) в Дрездені, так і матеріали, що з'явилися приватно з-під пера товаришів по службі. Передмову написав підполковник у відставці Мартіні (a.D. Martini)⁷. Також у книзі використано малюнки художників Арно Шумана (Arno Schumann) й Едмунда Белецького (Edmund Bielecki) із Ляйпціга⁸.

Рудольф Шпор визнав певні труднощі при підготовці видання, передусім прогалини у військових щоденниках батальйонів, а також необхідність знаходити золоту середину між сухими офіційними джерелами та наративними особистими спогадами⁹.

Кілька слів про бойовий шлях німецьких підрозділів

У серпні 1914 р. 88-й і 89-й запасні батальйони були перекинуті в район Вогезів, де вступили у перші бої. Попри те, що їм протистояли елітні французькі альпійські стрільці, та незважаючи на складний гірський рельєф, ці підрозділи проявили себе дуже добре. Восени 1914 р. вони вели бої в районі Бломона¹⁰, далі біля Ноніньї, Монтре, у Шампані. У березні 1915 р. батальйони були об'єднані у 40-й запасний піхотний полк¹¹.

1916-го р. він був перекинутий на Східний фронт, де брав участь у боях проти російських військ у районі р. Стохід, а влітку 1917 р. відзначився під час наступальної операції в Галичині. Важкі бої відбулися тут за поселення Годів, Вівся та при форсуванні Серету.

До кінця 1917 р. згадані німецькі частини вели позиційні бої на Збручі. Із початком 1918 р. після підписання Брест-Литовського миру підрозділи знову були перекинуті на Західний фронт. Навесні та влітку 1918 р. вони воювали у Лотарингії, де зіткнулися з американськими військами. Після завершення війни у листопаді 1918 р. частини організовано відійшли через Ельзас на територію Німеччини. Загалом ці підрозділи показали себе надійними і боєздатними частинами, особливо відзначившись у розвідці й патрульній службі.

Саме під час кількамісячного постою і доволі млявих позиційних боїв над Збручем біля Гусятини (з кінця липня до листопада 1917 р.) автори «Пам'ятних сторінок» 40-го полку зафіксували найбільше свідчень про край, куди привели їх дороги війни.

Дороги, поселення й житлові умови

З-поміж усіх куточків Європи, де побували ці солдати, саме на Волині й у Галичині їм зустрілися найгірші, переважно нічим не мощені дороги. Військові хроністи залишили стосовно них чимало нарікань. Наприклад, скаржились на те, що в районі Бродів дороги були піщані, через це застрягали важкі обозні вози й вантаж доводилося перекладати на легкі, запряжені 2-3-ма кіньми¹². Тверді, покриті щебенем шляхи зустрічалися вкрай рідко — скажімо, один з них вів із Теревовлі через Копичинці на Гусятин¹³. Загалом українські дороги справили на німців жахливе враження.

За свідченнями авторів книги, у цьому краї вони застали чимало містечок, але ті за типом забудови мало чим різнилися від сіл. Довкола центральної площі (де був ринок) щільно розташовувалися дерев'яні будинки євреїв, котрі були розвернуті фронтом до площі. Вкривалися такі будинки здебільшого бляхою.

Хати ж українців у містечках та селах виглядали майже ідентично¹⁴. Ці здебільшого одноповерхові споруди були малі, страшенно тісні й задушливі, особливо взимку, коли в них надзвичайно пильнувалося утримання тепла. Вони обмазувалися глиною і землею та вкривалися соломою. Через це, як тільки десь спалахувала пожежа, вона могла миттєво перекидатись на сусідні помешкання. Скажімо, у Соколівці на Львівщині вогонь на очах вояків блискавично поглинув 40 хат разом з господарськими спорудами, худобою та іншим майном, поки вони разом із селянами не змогли його загасити¹⁵.

Щодо звичайного заселення, то в кожній хаті часто жило кілька поколінь людей. Траплялися кумедні випадки, коли під час першого візиту квартирмейстер, враховуючи наявну кількість

мешканців, призначав розквартирування групі вояків, а коли ті ввечері приходили до хати, «знаходили вісім або більше» осіб, причому ночували всі переважно в одній кімнаті¹⁶.

Інтер'єр був переважно дуже скромним. У єдиній кімнаті зазвичай стояло одне ліжко для матері та найменших дітей. Чоловіки спали на вузьких дерев'яних лавах уздовж стін, а солдати стелили собі солому в центрі кімнати. За підлогу найчастіше правив утрамбований ґрунт. Один кут кімнати прикрашався іконами, здебільшого дешевими друкованими. Також перед ними стояла лампадка.

Об'єктом солдатських дотепів стала велика цегляна піч, котрою користувались «особливо охоче» старі люди і діти. Спостерігаючи, як старша господиня лізе на піч, солдати жартували: «Матінка підіймається в Карпати»¹⁷.

Вояків шокував звичай тримати в хатах худобу і птицю (телят, лъох з поросятами, гусей). Рудольф Шпор згадував: «Я сам був свідком у похідній квартирі в Переволоці, як до світлиці загнали свиноматку і вона упродовж ночі обдарувала нас 11-ма поросятками. Ніч стала трохи веселішою». Селяни не особливо дбали про лад та гігієну: скажімо, до хати могли заходити кури й використовувати постіль для відкладання яєць¹⁸.

Узимку для захисту від холоду хаті обкладалися очеретом і висушеною картопляною гичкою. Двокімнатні хати під черепицею чи бляхою з господарськими прибудовами збоку були рідкістю.

Єдині споруди з каменю та цегли — церкви. Красиві зразки їх застали німці у Стоянові та Горохові¹⁹. Часто церкви були дерев'яними, вкритими гонтами, чорними від часу. Іноді біля них розташовувались дзвіниці. Занедбані, оточені деревами, вкритими омелою та воронячими гніздами, цвинтарі обабіч сіл справляли гнітюче враження й асоціювалися солдатам із потойбічною силою²⁰.

Одяг та взуття. Паразити

Полкові хроністи залишили також опис одягу українського населення. Щоденний чоловічий стрій складався із сорочки та лляних штанів, котрі підтримував пояс, а святковий — із сукняних штанів, жилета, піджака та чобіт. Жінки і дівчата недільного дня вбирались у барвисті спідниці та хустки, багато вишиті сорочки й корсети, взували шнуровані черевики або чоботи²¹.

Стосовно традицій носіння взуття, у будні все населення здебільшого ходило босоніж. Вояків шокувало те, що часто так діялося і взимку. У Переволоці вони бачили маленьких дітей, котрі каталися по снігу на санях без взуття, а у Білобожниці ті вибігали й в січні з дому в самій сорочці й бігли за ротами, котрі марширували. Через це німцям здавалося, що люди тут мають бути дуже загартованими²².

Зважаючи на кепську гігієну, місцева людність страждала від вошей («маленьких милих тваринок»). Солдати скаржилися, що, попри всі заходи, вони теж не могли їх вивести. Щоразу, коли після відвідування очисних споруд поверталися на квартирування до сільських хат, педикульоз вертався з новою силою. Через це санітарні служби «неодноразово щеплювали від тифу чи холери» місцевих жителів²³.

Землеробство

Окрім злакових, місцева людність найчастіше вирощувала картоплю, кукурудзу, боби та сочевицю. Усе ж обробіток землі був дуже примітивним. Здійснювався він простим плугом і навіть мотикою. Німецькі солдати з подивом фіксували невисокий рівень механізації обробітку землі й урожаю. Вони помічали, що молотіння та провіювання зерна, тріпання льону і т. д., загалом усе сільське господарство надзвичайно відстали у розвитку («іноді здавалося, ніби ти повернувся на кілька століть назад, десь в Німеччину часів Тридцятилітньої війни»). Стосовно добрив, то їх не використовували через родючість ґрунту²⁴.

Врожаї з місцевих земель допомагали солдатам рятувати від голоду їх сім'ї в Німеччині: скажімо, «кукурудзу, квасолю, сочевицю, все, що росло на полях, відправляли з Крогульця великими пакетами на батьківщину»²⁵.

Звичаї та обряди. Їжа і музика

Коли німецькі підрозділи входили до відвойованих поселень, жителі зустрічали вояків урочистими процесіями із церковними хоругвами та вітальними піснями (Яблунів), їжею і напоями, вдячно тиснули руки (Копичинці). Часто жінки намагалися цілувати долоні і поли мундирів, що завдавало німцям дискомфорту²⁶.

Цікаві свідчення стосуються також різдвяної обрядовості. На Святвечір за святковим столом обов'язково повинні були зібратися всі присутні у хаті особи. Солдатів пригощали кутею з пшениці, замоченою в молоці, голубцями з гречаною начинкою і часником, варениками з квашеної капусти та картоплі, бобами й капустою у молочно-борошняному соусі. Святковий стіл був прикрашений солом'яною. На ньому в центрі лежав хліб, у який була увіткнута запалена свічка²⁷.

На самé Різдво селяни спаливали перед воротами своїх дворів солом'яні хрести — як припускали солдати, для захисту обійсть від нещастя. Свої нечисленні фруктові дерева в садах вони обплітали солом'яними мотузками, вірогідно, аби забезпечити гарний врожай. 14 січня діти у Нагірянці посівали світлиці хат кукурудзяними та вівсяними зернами і отримували за це в нагороду булочки²⁸.

Надзвичайно цінним є комплексний опис весільного обряду у Молодинчому на Львівщині. За ним, у переддень весілля (вірогідно, під час дівич-вечора) наречена, прикрашена паперовою короною та стрічками, танцювала з подружками у stodolі. Наступного дня вона цілувала чоботи і руки кожному присутньому в хаті чоловікові. Під час церемонії в церкві стояла вкрита фатою («білим полотном»). Детально змальовано прийом молодої пари до хати батьками, а також традиційний обряд обтинання коси нареченої. Молода пара їхала в ліс, де цей обряд здійснював сам наречений, закопуючи там же косу. Заміжні жінки начебто носили обрізане до рівня нижче вух волосся і хустку. Передвесільну і весільну атмосферу забезпечували скрипаль і бубніст²⁹.

Загалом українська музика не дуже подобалася солдатам, а німецька, котру грав полковий оркестр, уже місцевим була «негарна» через свою налаштованість і манеру³⁰.

Гендерні ролі

На смак німецьких вояків, місцеві дівчата «здебільшого не були відразливі». Вони мали «крупні, прості риси». Для цього краю було характерне дуже раннє заміжжя (у 20 років дівчина вже вважалася старою дівою). Краса жінок після цього швидко в'янула, оскільки в сім'ї вони виконували роль «робочої худоби», тоді як чоловіки частіше віддавали перевагу «солодкому неробству»³¹.

Висновки. Як бачимо, стосунки між німецькими солдатами та місцевим українським населенням Галичини і Галицького Поділля були складними й багатогранними. Вояки виявляли інтерес до тутешньої культури, але сприймали її радше як чудернацьку і примітивну, багато в чому незвичну та шокуючу. Свідчення хроністів 40-го саксонського запасного піхотного полку про звичаї та повсякдення тогочасних українців видаються унікальними, свіжими, незаангажованими, а через це дуже цінними.

***

У Додатку подаємо згаданий розділ³² із «Пам'ятних листків» цього військового формування, котрий безпосередньо стосується теми нашого дослідження. Оригінальний правопис було осучаснено та здійснено переклад на українську мову. Також додано науковий апарат у формі приміток.

Додаток

Land und Leute in Ostgalizien

Die Teile Ostgaliziens, die wir kennenlernten, grenzen an das fruchtbare Wolhynien, in dem sich schon die bekannte fette, schwarze Erde befindet. Die Gegend um Brody und weiter südlich bis an den Dnjestr scheint zwar nicht ganz so gesegnet wie das Nachbarland, aber doch noch sehr fruchtbar zu sein. In der Umgegend von Brody fanden wir freilich schon viel Sand. Bezeichnend jedoch für die ganze Gegend im Osten war das häufig auftretende Sumpfland. Man konnte bei Gorochow oder bei Sokolowka kaum den Weg verlassen, ohne in Gefahr zu geraten, irgendwo in sumpfiges Gebiet zu kommen. Die Wege bildeten für uns ein ganz besonderes Kapitel. Es gab nur ganz wenig feste Landstraßen, die die wichtigsten Orte verbanden und immer gang- und fahrbar waren. Die weitaus meisten Wege waren jedoch in keiner Weise gebessert. In der Gegend von Brody waren sie sehr sandig, sodass unsere schweren Fahrzeuge nur mit größter Anstrengung und Vorspann vorwärtskommen konnten. In anderen Gegenden, wo die Wege erdig waren, waren sie bei Regenwetter im Frühjahr oder Herbst kaum gang- und fahrbar. Man sank dann ja schon auf den Dorfstraßen tief in den Morast ein. Ein Fortkommen war in dieser Jahreszeit außerordentlich erschwert, ja fast unmöglich.

Das Land ist ein Hügelland, das sich nach Norden zu immer mehr abflacht. Die Flüsse und Bäche fließen meist in nord-südlicher Richtung und münden in den Dnjestr, oder fließen wie Bug und Styr nach Norden. Die Wasserscheide liegt in der Gegend von Podhorce, einem Städtchen, das durch das schöne Schloss der polnischen Adelsfamilie Sobieski bekannt ist. Der Dnjestr ist ein breiter, wasserreicher Fluss, der wenige Kilometer südlich von Chodorow und Molodynce von Nordwesten nach Südosten fließt. Er bildet sehr viele Windungen und Schlingen und hat auch eine Menge Altwasser. Um den Dnjestr müssen im Jahre 1915 harte Kämpfe geführt worden sein. In der Gegend von Molodynce fanden sich zahlreiche Massengräber, die während unserer Anwesenheit von einem Gräberkommando geöffnet wurden, damit die Begrabenen auf Gefallenenfriedhöfen gesammelt werden konnten.

Hier fanden sich weite Wiesenflächen, die von kleinen Waldstücken unterbrochen waren. Für Gefechtsübungen war das ein sehr brauchbares Gelände. Südlich des Dnjestr liegen die Karpathen, deren Berge wir bei klarem Wetter aus unseren Dörfern in der Gegend von Chodorow recht gut sehen konnten. Sie bildeten das Grenzgebirge gegen Ungarn und den Schutzwall dieses Landes, den die Russen im Winter 1914 zu 1915 vergeblich zu überschreiten versucht hatten.

In dieser Landschaft liegen nun die Dörfer verstreut. An den Flussläufen ziehen sich meist ganze Reihen von Dörfern hin, während sie in dem Hügelland zwischen den Flusstälern vereinzelt liegen. Zu erkennen waren sie fast immer an den hohen Bäumen, die um die niedrigen Häuser herumstanden. Von weitem hatte man, vor allem in der Gegend von Sokolowka, mehr den Eindruck eines Waldes als eines Dorfes. Obstbäume waren freilich selten zu finden.

Das ansehnlichste Bauwerk im Dorfe war die Kirche. Sie war meist das einzige Gebäude, das aus Steinen oder Ziegeln gebaut war. Oft bestand sie aber auch nur aus Holz. Die hölzernen Kirchen bildeten manchmal, wie z.B. in Sokolowka, drei zusammenhängende Kuppeln, die mit Schindeln gedeckt waren. Da das Holz keinen Farbenstrich hatte, hatte es durch das Alter ein fast schwarzes Aussehen bekommen. Die Glocken hingen in einem Gerüst, das neben der Kirche stand. Auch bei den steinernen Kirchen fand sich häufig solcher Kuppelbau, z.B. bei der Kirche von Stojanow 5 Kuppeln.

Die Häuser des Dorfes waren meist sehr klein, einstöckig und mit Stroh gedeckt. Bei größeren Häusern fand man manchmal ein Ziegel- oder auch ein Blechdach. Wenn man durch die niedere Haustür eintrat, kam man in den Hausflur. Auf der einen Seite desselben lag dann die Stube. Nur größere Häuser hatten auch auf der anderen Seite einen stubenähnlichen Raum, gewöhnlich war es nur ein Raum zum Abstellen von Geräten oder Gerümpel, der im Winter wohl als Stall benutzt wurde. Die größeren Häuser mit 2 Stuben waren die eigentlichen Bauernhäuser. In der einen Stube wohnten in friedlichen Zeiten wohl die jungen Leute, die das Gut bewirtschafteten, in der anderen die Eltern als Auszügler. Die Häuslerwohnungen mit nur einem Raum überwogen jedoch in den meisten Dörfern.

Die Brunnen im Dorfe waren meist mit Holz verschaltete, viereckige Löcher, aus denen man das Wasser mittels eines langen hölzernen Schwengels, an den der Eimer gehängt wurde, holen konnte. Besondere Stallungen für das Vieh waren nur ganz vereinzelt zu finden. Im Sommer war das Vieh auf der Weide, und nur im Winter stand es wahrscheinlich in dem zweiten Raum im Hause oder in der Scheune.

Die kleinen Landstädtchen zeigten eine andere Bauart. Hier waren zu unterscheiden die Holzhäuser der Juden, die mit dem Giebel nach vorn dicht gedrängt um den Markt herumstanden, sie waren mit Blechplatten bedeckt, und die Häuser der einheimischen ukrainischen Bevölkerung, die sich von den Dorfhäusern kaum unterschieden. Sie standen fast immer in einem besonderen Viertel.

Die Kirchhöfe lagen ein Stück vom Dorf entfernt. Sie machten mit ihren hohen schwarzen Holzkreuzen und den hohen Bäumen, die sie umstanden und oft dicht mit Krähennestern und Misteln besetzt waren, einen düsteren Eindruck. Eine Umzäunung gab es meist nicht. Man konnte sich gut vorstellen, dass es den Bauern, der etwa in der Dämmerung oder gar in der Dunkelheit vom Felde ins Dorf am Kirchhof vorbeigehen musste, zu gruseln begann. Man fand hier den gegebenen Hintergrund für Gespenstergeschichten. Spielen doch gerade in slawischen Gegenden die Geschichten vom Vampir eine große Rolle.

Krähen gab es in unzähligen Mengen, sie saßen überall in den hohen Bäumen und flogen in dichten Scharen, vor allem gern bei Eintritt der Dämmerung, herum, was auch oft einen unheimlichen Eindruck machen konnte.

In den Dörfern und Städten fehlten fast alle jungen kräftigen Männer, sie standen irgendwo bei ihren Regimentern, nur ältere Männer, Frauen und Kinder waren zurückgeblieben. Die Frauen und Mädchen trugen sonntags zu ihren bunten Röcken und Kopftüchern reich gestickte, blusenartige Hemden, die durch ein Mieder zusammengehalten wurden, und gewährten einen sehr farbenfreudigen Anblick. Sonntags trugen sie an den Füßen auch Schnürschuhe oder Schafstiefel wie die Männer. Für gewöhnlich gingen sie jedoch

barfuß. Bei den Männern sah man wochentags meist das über die Leinenhose herabfallende durch einen Gürtel zusammengehaltene Hemd. Am Sonntag trugen sie Tuchhosen, eine Weste und Jacke und Schafstiefel. Beide Geschlechter trugen im Winter einen Schafspelz, der freilich meist außen nicht mit Stoff bezogen war.

Die Leute mussten sehr abgehärtet sein, denn wir sahen sie bis tief in den Winter hinein barfuß laufen. Kleine Kinder fuhren z.B. in Przewloka im Januar auf den völlig vereisten Straßen barfuß Schlitten. In Bialoboznica liefen die Kinder im Januar nur mit dem Hemd bekleidet auf die Straße heraus und den durchmarschierenden Kompanien nach.

Interessante Einblicke in das Leben der Bewohner bekamen wir in den Marschquartieren. Es war nicht immer einfach, Quartier zu machen. Der Quartiermacher kam, sah die einzige Stube des Hauses an, warf einen Blick auf die Bewohner und notierte etwa: 6 Mann Einquartierung. Kamen nun am Abend die 6 Mann, so fanden sie vielleicht statt der 4 Landeseinwohner, die der Quartiermacher gesehen hatte, 8 oder mehr vor. Alle wollten in der einzigen Stube schlafen. Es stand fast immer nur ein Bett in der Stube. Dieses war in friedlichen Zeiten der Mutter und den kleinsten Kindern vorbehalten gewesen. Wir überließen es diesen auch gern, da es wohl stets auch noch vielfüßige Bewohner hatte. An den Wänden zogen sich schmale Holzbänke hin, die im Frieden die Schlafstätten der männlichen Bewohner waren. Meist wurde einfach in die Mitte der Stube Stroh geschüttet, auf dem die Einquartierung schlief. Der Fußboden bestand nicht immer aus Dielenbrettern, sondern oftmals nur aus gestampftem Lehm. Eine ganze Ecke der Stube nahm der große Ofen ein, der aus Ziegelsteinen erbaut war. Er war oft das einzige, was bei einem Brande des Hauses übrig blieb. Solche einsame Ofenruinen sahen wir im Kriegsgebiet häufig. Diese Öfen dienten aber nicht nur zum Kochen, Backen, Braten und Wärmen, sondern sie bildeten im Winter eine beliebte Schlafstätte, die, weil sie warm war, besonders gern von den älteren Leuten oder den Kindern aufgesucht wurde. Der Landserwitze sagte: «Die Matka steigt in die Karpathen». Im Sommer mieden die Bewohner häufig die dumpfige Stube und schliefen in der Nähe des Hauses im Freien. Im Winter dagegen war die Wärme beliebt und notwendig. Man hatte das Haus deshalb dicht mit Kartoffelkraut oder Schilf eingepackt und die Fenster zur Hälfte zugesetzt, um der Kälte so wenig Einlass wie möglich zu bieten.

Eine Ecke der Stube war dicht mit Heiligenbildern, meist recht billigen Drucken, behängt. Hier hing auch oft ein Lämpchen, das wahrscheinlich an Feiertagen angezündet wurde.

In diesen Stuben wohnten aber nicht nur Menschen. Die Galizier hatten die tierfreundliche Angewohnheit, dass sie im Winter die jungen Tiere, z.B. kleine Kälber, mit in die Stube nahmen. Am Ofen lag auch oft das Gänsepaar. Ich habe es in einem Marschquartiere in Przewloka erlebt, dass die Muttersau in die Stube getrieben wurde und uns hier während der Nacht mit 11 kleinen Ferkeln beschenkte. Die Nacht war dadurch etwas lebhaft geworden, unsere Matka fand das aber ganz in der Ordnung. In Podsokol benutzten die Hühner am Vormittage das Bett als Nest und legten ihre Eier hinein.

Dass in diesen Stuben im Winter die Luft sehr verbraucht und düftereich war, ist verständlich. Die Bewohner hielten streng darauf, dass kein Fenster geöffnet wurde, damit die kostbare Wärme nicht entweiche. Öffnete jemand einmal zu lange die Tür, so ertönte sofort strafend der Ruf: «zymno!» (kalt).

Der Verkehr mit den Einwohnern spielte sich eigentlich recht reibungslos ab. Viele konnten einige Worte Deutsch, und wir hatten uns im Laufe der Zeit einige polnische Worte zugelegt. Der Pan, der Mann, war weniger wichtig als die Matka, die Mutter. Sie gab für penjunc (Geld) oder Wodka (Schnaps) chleb (Brot), maslo (Butter) oder mleko (Milch). Häufig fand sich im Hause auch eine panjenka (Fräulein). Die Unterhaltung wurde unter reichlichem Gebrauch der Hände geführt, und so verstand man sich auch ganz gut, wenn der Einwohner nur polnisch und der Landser nur deutsch sprach. Oft sah man da ergötzliche Bilder.

Aber auch die Sitten und Gebräuche der Landesbewohner lernten wir kennen. Wir verlebten Weihnachten 1917 in Krogulec. Die Bevölkerung Ostgaliziens ist griechisch-katholisch und feiert Weihnachten erst am 6. Januar.

Am Abend dieses Tages kam mein Pan in meine Stube — das Haus war größer und hatte rechts und links von der Hausflur eine Stube — und sagte: «essen», dann ergriff er meinen Stuhl und schaffte ihn in die andere Stube. Sodann nötigte er mich, meinen Burschen Martin und Spielmann Kupfer hinüber, da nach der Landessitte alle im Hause Anwesenden an dem Mahle teilnehmen müssen. Hier war die ganze Stube mit Stroh ausgelegt, auch auf dem Tische lag Stroh, vielleicht sollte dadurch der Stall in Bethlehem angedeutet werden. Der Tisch war mit einem Tuch bedeckt. Mitten auf ihm lag ein Brot, in dem ein brennendes Licht steckte. Nun begann das Mahl, das aus verschiedenen Gängen bestand: in Milch aufgeweichten Weizenkörnern, säuerlichen Bohnen und Weißkrautstückchen in einer Milchmehltonke, eine Art Knödel aus Buchweizenmasse mit Zwiebeln angemacht in Weißkrautblätter gewickelt, dasselbe aber mit Knoblauch

angemacht, Knödel, die mit Sauerkraut gefüllt waren, Knödel mit Kartoffeln gefüllt. Als Gegengabe erhielten die Leute eine Flasche Schnaps.

In der Nacht zum 8. Januar, also zum 2. Weihnachtsfeiertage, brannten die Bauern vor ihren Hoftoren Strohkreuze ab, sodass am Tage im Schnee überall die schwarzen Kreuze zu sehen waren. Wahrscheinlich taten sie das, um ihre Häuser vor Unheil zu behüten. Sie flochten auch um die wenigen Obstbäume im Garten Strohseile, vielleicht sollte das eine gute Ernte sichern³³.

Am russischen Neujahrstage, dem 14. Januar, liefen frühmorgens in Nagorzanka die Kinder von Haus zu Haus und warfen Mais- und Haferkörner in die Stube. Sie wurden dafür mit einer Semmel beschenkt.

Eine Hochzeit konnten wir in Molodynce beobachten. Am Polterabend tanzte die Braut, die mit einer Papierkrone und vielen Bändern geschmückt war, auf einer Scheunentenne mit ihren Freundinnen. Die Tanzmusik wurde von einem Geigen- und einem Tamburinspieler gemacht.

Der Bräutigam oder einheimische Tänzer waren nicht da — ob das nur im Kriege so war, konnten wir nicht feststellen. Im Laufe des Tages hatte die Braut, zur größten Überraschung der Einquartierung, jedem in der Stube befindlichen Manne den Stiefel und die Hand geküsst.

Am Sonntag war die eigentliche Hochzeit. Auf den landesüblichen Wagen wurde im Galopp zur Kirche gefahren. Die Braut war ganz mit einem weißen Leintuch bedeckt. Auf dem Rückweg hielten die Wagen vor dem elterlichen Hause, in das wahrscheinlich auch das junge Paar einziehen sollte. Die ganze Gesellschaft stellte sich um die Haustüre herum auf.

Vor der Türe standen die wieder mit einem Papierkranz und langen Bändern geschmückte Braut und der Bräutigam. Im Haus standen hinter der Schwelle der alte Pan und die Matka, er mit einer Schnapsflasche und einem Glas, sie mit zwei Broten. Nun schenkte sich zuerst der Vater ein und trank, gab dann seiner Frau zu trinken und reichte schließlich dem jungen Paar das Glas durch die Tür hinaus. Dann bekam jeder aus der Hochzeitsgesellschaft ein Glas Schnaps. Ebenso wurde es mit den Brotschnitten gemacht. So schien die Aufnahme in das Haus zu erfolgen. Während dieses Vorgangs spielte ein Geiger und ein Tamburinspieler vor dem Hause. Am Nachmittag fuhr das junge Paar in den Wald. Hier schnitt der junge Ehemann seiner Frau den Zopf ab und vergrub ihn. Der lange Zopf war in dieser Gegend Galiziens mit dem unter dem Kinn geknoteten Kopftuche das Zeichen der jungen Mädchen. Die verheiratete Frau trug die Haare unter den Ohren abgeschnitten und das Kopftuch im Nacken geknotet. Hier hatte also der jetzt so häufige sogenannte «Bubenkopf» seine besondere Bedeutung.

Diesen Unterschied in der Haartracht fanden wir jedoch in der Gegend von Sokolowka nicht. Er schien nur diesen Dörfern in der Nähe des Dnjestr eigentümlich zu sein. In Sokolowka sahen wir einige alte Frauen mit offenen, langen Haaren herumlaufen. Ob das eine besondere Bedeutung hatte, etwa das Zeichen für eine Witwe war, konnten wir nicht erfahren.

Im Allgemeinen heirateten die Mädchen in Galizien sehr jung. Ein Mädchen von 20 Jahren galt schon als eine alte Jungfer, die keinen Mann mehr bekommen würde. Die Gesichtszüge der Mädchen waren meist nicht hässlich, sie hatten groß geschnittene, einfache Züge, die in der Umrahmung durch das Kopftuch gut wirkten. Diese Schönheit hielt jedoch nicht lange an. Bald zeigten sich, da die Frau meist das Arbeitstier in der Familie war, Runzeln. Die alten Frauen waren von abschreckender Hässlichkeit. Der Mann schien die Arbeit recht an sich herankommen zu lassen und lieber dem holden Nichtstun zu frönen als sich anzustrengen.

Die Bearbeitung der Felder war noch recht einfach. Düngen war infolge der Fruchtbarkeit des Bodens unbekannt, zudem war das vorhandene Vieh ja die längste Zeit auf der Weide, sodass sich kaum Dünger ansammeln konnte. Bei der Bodenbearbeitung schien neben dem einfachen Pflug die Hacke noch eine große Rolle zu spielen. In Wasylkowce und Krogulec hatten wir die Möglichkeit, die Einwohner beim Dreschen und Säubern des Getreides zu beobachten. Beides spielte sich wohl nach Großväterart auf der Straße oder neben dem Hause ab. Gedroschen wurde wie bei uns mit dem Flegel, aber im Freien. Beim Säubern des Getreides spielte der Wind die Hauptrolle. Es wurde ein Tuch auf die Straße gebreitet und die mit Spelzen und Strohteilchen vermischten Körner in einem großen Sieb über dem Tuche geschüttelt. Die schweren Körner fielen auf das Tuch, die leichten Spelzen trieb der Wind weiter. Oft wurde auch an Stelle des Siebs die Wurfschaukel verwendet. Vielfach wurde Flachs angebaut, der dann mit der alten hölzernen Flachsbreche gebrochen und einem großen Kamm gereinigt wurde. Wir konnten im Winter auch das Spinnen von Flachs oder Wolle in den Häusern öfters beobachten.

Kurz, wir befanden uns in einem Lande, in dem die Maschinen noch nicht die Rolle spielten wie bei uns, in dem sich die Landwirtschaft vielmehr in einem Zustand befand, wie er vor langer Zeit auch in unserem Vaterland gewesen sein mag. Man fühlte sich manchmal um einige Jahrhunderte in der Geschichte zurückversetzt, etwa in das Deutschland zur Zeit des Dreißigjährigen Krieges. Dass auch

die Landeseinwohner ihre ganz andere Einstellung und Art recht gut fühlten, zeigte der Ausspruch einer Frau in Molodynce. Diese behauptete, als unsere Regimentskapelle am Sonntagvormittag im Dorfe spielte: «Deutsche Musik nicht schön». Wir hätten ihr die Schmeichelei bezüglich der galizischen Musik zurückgeben können, hätten aber vielleicht gesagt: «Die galizische Musik ist eigenartig».

Die Bevölkerung Ostgaliziens gehört dem ukrainischen Volke an und spricht dessen Sprache. Polen gibt es nur wenige auf den größeren Gütern. Die Polen hatten schon in der früheren Zeit — wie sie es jetzt ja wieder tun — versucht, das ukrainische Volkstum möglichst zurückzudrängen und zu unterdrücken. Sie waren deshalb wenig beliebt. Sehr zahlreich waren die Juden vertreten, vor allem in den kleinen Städten, aber auch in den Dörfern fanden sich jüdische Einwohner. Meist beschäftigten sie sich mit dem Handel. Der Vieh- und Getreidehandel lag völlig in ihren Händen, sicher nicht zum Vorteile der Bauern. Alle Teestuben der Städte waren in jüdischer Hand, aber auch in einigen Handwerken, z.B. der Schusterei, fanden sich Juden. Sie liebten jede Beschäftigung, bei der sie sich körperlich nicht sehr anzustrengen brauchten, und die rasch Geld brachte. In den Dörfern sahen wir manchmal Juden in ihren schmierigen Kaftanen mit großen Säcken auf dem Rücken herumziehen, um Handel zu treiben. Hier konnte man die Ostjuden an der Quelle kennenlernen.

Dass das Ungeziefer im Osten eine große Rolle spielte, ist eine Selbstverständlichkeit. Es gibt wohl keinen im Regimente, der hier nicht die Kleiderläuse, kleine niedliche Tierchen, kennengelernt hätte. Man hatte sich an sie, obwohl eifrig Jagd auf sie gemacht wurde, völlig gewöhnt. Die Entlausungsanstalten, die überall in größeren Orten angelegt worden waren, führten einen vergeblichen Kampf, solange man immer wieder in die alten Verhältnisse zurückkehrte. Als Krankheitsträger konnten die Läuse freilich eine bedenkliche Rolle spielen. Deshalb wurden nicht nur die Soldaten, sondern auch die Landeseinwohner wiederholt gegen Typhus oder Cholera geimpft.

Переклад

Земля і люд Східної Галичини

Терени Східної Галичини, з якими ми познайомилися, межують із родючою Волиною, котра славиться жирним чорноземом. Місцевість навколо Бродів й далі на південь до Дністра хоч і не така благодатна, як сусідня земля, все ж дуже родюча. Уже в околицях Бродів ми натрапили на дуже піщані ґрунти. Однак найбільш характерною особливістю всієї цієї східної землі було багато заболочених місцин. Біля Горохова³⁴ чи Соколівки³⁵ майже неможливо було зійти з дороги, не ризикуючи втрапити в якесь болотисте місце. Дороги для нас стали окремим розділом цієї історії. Тут було лиш кілька твердих шляхів, придатних для ходьби та їзди, що з'єднували найважливіші місця. Переважна більшість доріг жодним чином не були мощені. У районі Бродів вони були дуже піщані, тож наш важкий транспорт міг просуватися вперед тільки з найбільшим напруженням і додатковою допомогою. В інших місцях, де дороги були ґрунтові, вони ставали майже непрохідними для пішоходів і транспорту під час дощової погоди навесні або восени. Навіть на сільських вулицях можна було глибоко загрузнути в болоті. Пересування в цю пору року було надзвичайно ускладнене і майже неможливе.

Край цей являє собою горбисту місцевість, що дедалі більше вирівнюється на півночі. Річки й потоки течуть переважно з півночі на південь і впадають у Дністер, або, як Буг і Стир, плінуть на північ. Вододіл знаходиться в районі Підгірців³⁶, містечка, відомого красивим замком польської шляхетської родини Собеських. Дністер — річка широка, повновода, що тече з північного заходу на південний схід за кілька кілометрів на південь від Ходорова³⁷ та Молодинчого³⁸. Вона утворює безліч вигинів і петель, а також має багато стариць. Навколо Дністра, мабуть, у 1915 р. велися важкі бої. В районі Молодинчого траплялися численні братські могили, які під час нашого перебування там розкопувала похоронна команда, щоб перепоховати загиблих на військових кладовищах.

Тут простягалися широкі лугові простори, помережані невеликими лісовими масивами. Це була місцевість надзвичайно придатна для бойових навчань. На південь від Дністра лежать Карпати, вершини яких ми могли добре бачити в ясну погоду із сіл у районі Ходорова. Вони утворюють прикордонне пасмо гір з Угорщиною і є захисним валом цієї країни, котрий росіяни безуспішно намагалися подолати взимку 1914-1915 рр.

Поміж цього ландшафту розкидані села. Вздовж русел річок зазвичай тягнулись цілі вервечки сіл, тоді як у горбистій місцевості між річковими долинами вони розкидані поодинокі. Їх майже завжди можна було розпізнати по високих деревах, що стояли навколо низьких будинків. Здалеку, особливо в районі Соколівки, складалося враження, що там з більшою ймовірністю ліс, ніж село. Фруктові дерева, правда, траплялися рідко.

Найпоказнішою спорудою в селі була церква. Здебільшого це була єдина будівля, зведена з каменю або цегли. Часто вона була цілком збудована з дерева. Інколи дерев'яні церкви, як, наприклад, у Соколівці, мали три з'єднані куполи, криті гонтами. Оскільки дерево було нефарбоване, із часом воно набувало майже чорного вигляду. Дзвони висіли на спеціальній конструкції, що стояла біля церкви. Така купольна архітектура також часто зустрічалася в церквах із каменю; наприклад, у церкві Стоянова було 5 куполів.

Сільські будинки були переважно дуже малі, одноповерхові та криті соломомою. У більших будинках інколи можна було побачити черепичний чи навіть бляшаний дах. Коли входилося через вхідні двері, потраплялось у сіни. З одного боку знаходилася світлиця. Лише більші будинки мали також схоже на кімнату приміщення з іншого боку. Зазвичай це було приміщення для зберігання приладдя чи мотлоху, котре взимку використовувалося як хлів. Більші будинки з 2-ма світлицями були власне сільськими хатами. В одній світлиці в мирний час жила молодь, яка займалась господарством, в іншій — батьки, котрим тут виділили місце. Проте в більшості сіл переважали хати з однією кімнатою.

Колодязі в селах були переважно чотирикутними ямами, обшитими деревом, воду з яких можна було діставати за допомогою довгого дерев'яного журавля, до якого підвішувалось відро. Окремі стайні для худоби траплялися рідко. Влітку худоба була на пасовищі, і лиш, ймовірно, взимку вона стояла в другому приміщенні в хаті або stodolі.

Містечка мали іншу архітектуру. Тут можна було розрізнити вкриті бляшаними листами дерев'яні будинки євреїв, які щільно стояли уперед фронтонами навколо ринку, та будинки місцевого українського населення, які майже не різнилися від сільських хат. Вони майже завжди стояли в окремих кварталах.

Цвинтарі розташовувалися на певній відстані від села. Зі своїми високими чорними дерев'яними хрестами та високими деревами, що їх оточували (дерева часто були густо всіяні воронячими гніздами та омелою), цвинтарі справляли похмуру враження. Огорожі здебільшого не було. Можна було легко уявити, як селянинові, котрому доводилося проходити повз цвинтар у сутінках чи навіть у темряві, повертаючись з поля до села, ставало в такій ситуації моторошно. Тут можна було знайти ідеальне натхнення для історій про надприродне, адже саме в слов'янських краях історії про вампірів відіграють велику роль.

Ворон була незліченна кількість. Вони сиділи всюди на високих деревах і літали густими зграями, особливо охоче при настанні сутінків, що також справляло моторошне враження.

У селах і містах майже не було молодих дужих чоловіків (ті перебували десь зі своїми полками), залишилися тільки старці, жінки та діти. Жінки і дівчата в неділю носили до своїх барвистих спідниць та хусток багато вишиті і схожі на блузи сорочки, які стягувалися корсетом, і являли собою дуже барвисте видовище. У неділю вони також взували шнуровані черевики або чоботи, як і чоловіки. Усе ж зазвичай ходили босоніж. На чоловіках у будні з одягу можна було побачити переважно сорочку, що спадала поверх лляних штанів і підперізувалася поясом. У неділю вони носили суконні штани, жилет, піджак та чоботи. Обидві статі взимку носили кожух з овчини, який, щоправда, здебільшого не обшивався зовні тканиною.

Люди ці мали бути дуже загартованими, бо ми бачили, як вони ходили босоніж до лютої зими. Маленькі діти, наприклад, у Переволоці³⁹ в січні каталися на санчатах босоніж повністю обледенілими вулицями. У Білобожниці⁴⁰ в січні діти вибігали на вулицю, вбрані лише в сорочки, і бігли за ротами, що маршували.

Цікаві спостереження за життям мешканців ми зробили, перебуваючи у похідних квартирах. Розквартируватися не завжди було просто. Квартирмейстер приходив, оглядав єдину світлицю будинку, кидав погляд на мешканців і нотував, скажімо, розквартирування на 6 осіб. Коли ж увечері приходили ці 6 осіб, то замість 4 місцевих мешканців, яких раніше бачив квартирмейстер, знаходили тепер 8 або й більше. Всі хотіли спати в єдиній світлиці. У ній майже завжди стояло тільки одне ліжко. У мирний час воно призначалося матері та найменшим дітям. Ми також охоче залишали його для них, оскільки воно, певно, завжди мало ще й багатонігих мешканців⁴¹. Уздовж стін тягнулися вузькі дерев'яні лави, які в мирний час призначалися чоловікам для сну. Здебільшого просто посередині світлиці розстелялась солома, на якій спали квартиранти. Підлога не завжди була дощаною, часто це була тільки утрамбована глина. Цілий кут світлиці займала велика піч з цегли. Часто вона була єдиним, що залишалось після згорілих будинків. Такі самотні рештки печей ми часто бачили на теренах бойових дій. Ці печі служили не лише для варіння, випікання, смаження та обігріву, але й були улюбленим місцем для сну, яке через його тепло особливо охоче займали старші люди чи діти. Ходив

навіть солдатський жарт [про ситуацію, коли старша жінка лізла на піч. — Т.К.]: «матінка⁴² підіймається в Карпати». Влітку мешканці часто уникали задушливої світлиці і спали надворі поблизу будинку. Натомість узимку тепло було бажаним і необхідним, тому будинок щільно обкладали картопляним бадиллям або очеретом і до половини закривали вікна, аби впускати якомога менше холоду.

Один кут світлиці був щільно завішаний іконами, переважно досить дешевими друками. Тут часто висіла також лампадка, яку, ймовірно, запалювали на свята.

У цих світлицях жили не лише люди. Галичани мали дружній до тварин звичай узимку брати молодняк, наприклад, маленьких телят, до світлиці. Біля печі часто лежала також пара гусей. Я сам був свідком у похідній квартирі в Переволоці, як до світлиці загнали свиноматку і вона впродовж ночі обдарувала нас 11-ма поросятками. Ніч стала трохи веселішою, але наша матінка вважала це цілком нормальним. У Підсоколі⁴³ кури використовували ліжко вранці як гніздо і клали туди яйця.

Зрозуміло, що в цих світлицях узимку повітря було дуже задушливе і багате на різні запахи. Мешканці суворо стежили за тим, щоб не відкривалося жодне вікно, аби не випустити дорогоцінне тепло. Якщо хтось надто довго тримав двері відчиненими, одразу лунав докірливий вигук: «зимно!»⁴⁴.

Комунікація з мешканцями велася без особливих конфліктів. Багато хто знав кілька німецьких слів, а ми з часом засвоїли трохи польської лексики. Пан⁴⁵, господар був менш важливий, ніж матка, пані⁴⁶. Вона давала за пенендзи (гроші) або водку (горілку), хліб, масло чи млеко (молоко)⁴⁷. Часто в будинку була також паненка (панночка)⁴⁸. Розмова велася з використанням активної жестикуляції і так розуміли одне одного досить добре, навіть якщо мешканець говорив лише польською, а солдат тільки німецькою. Такі кумедні картини можна було спостерігати тут часто.

Невдовзі ми познайомилися також зі звичаями та обрядами місцевих мешканців. Різдво 1917 р. ми провели в Крогульці⁴⁹. Населення Східної Галичини греко-католицького віросповідання і святкує Різдво аж 6 січня.

Увечері цього дня до моєї світлиці прийшов господар — будинок був більший і мав праворуч і ліворуч від сіней по кімнаті — та сказав: «істи»⁵⁰. Потім вхопив мій стілець і переніс його до іншої кімнати. Потім він запросив мене, мого денщика Мартіна і музиканта Купфера, оскільки за місцевим звичаєм усі присутні в будинку повинні брати участь у трапезі. Вся світлиця була встелена соломою, солома лежала також на столі. Можливо, це мало символізувати стайню у Вифлеємі. Стіл був накритий скатертиною. На ньому в центрі лежав хліб, у якому була запалена свічка. Тепер почалася трапеза, яка складалася з різних страв: пшеничних зерен, розмочених у молоці, кислуватої квасолі та шматочків білої капусти в молочно-борошняній підливі, своєрідних галушок з гречаної маси, приправлених цибулею і загорнутих у капустяне листя, таких самих, але приправлених часником, галушок, начинених квашеною капустою, галушок, начинених картоплею⁵¹. На подяку від нас люди отримали пляшку горілки.

У ніч на 8 січня, тобто на другий день Різдва, селяни спалювали перед воротами своїх дворів солом'яні хрести, так що вдень на снігу всюди було видно чорні хрестоподібні знаки. Ймовірно, робили це, аби вберегти свої будинки від нещастя. Вони також плели навколо нечисленних фруктових дерев у саду солом'яні мотузки. Можливо, це мало забезпечити хороший врожай⁵².

На руський Новий рік⁵³ 14 січня в Нагірянці⁵⁴ рано-вранці діти бігали від хати до хати і кидали в світлицю кукурудзяні та вівсяні зерна. За це їх обдаровували булочкою.

В Молодинчому ми стали свідками весілля. На дівич-вечорі наречена, прикрашена паперовою короною та багатьма стрічками, танцювала на току стодоли зі своїми подругами. Мелодії до танцю грали скрипаль і бубніст⁵⁵.

Не було тут ані нареченого, ні місцевих танцюристів — чи це так діялося лише під час війни, чи ні, ми не змогли з'ясувати. Наречена упродовж дня на величезний подив квартирантів поцілувала кожного чоловікові у світлиці чобіт і руку.

У неділю відбувалося самé весілля. На своїх возах люди галопом їхали до церкви. Наречена була повністю вкрита білим полотном. На зворотному шляху вози зупинялися перед батьківським домом, у який, ймовірно, мала перебраться молода пара. Все товариство розташувалося довкола вхідних дверей.

Перед дверима стояли наречений та знову прикрашена паперовим вінком і довгими стрічками наречена. У будинку за порогом стояли старий пан і матінка⁵⁶, він з пляшкою горілки та склянкою, вона з двома хлібинами. Батько спочатку налив собі і випив, потім дав випити своїй дружині і врешті подав через двері склянку молодій парі. Потім кожен з весільного товариства отримав по склянці горілки. Так само зробили зі шматками хліба. Це, схоже, відбувалося прийняття в дім. Під час такого дійства перед будинком грали скрипаль і бубніст.

У другій половині дня молода пара поїхала до лісу. Там чоловік відрізав своїй дружині косу і закопував її. У цій частині Галичини довга коса разом із зав'язаною під підборіддям хустиною була ознакою молодих дівчат. Заміжня жінка носила волосся, обрізане до рівня нижче вух, і хустку, зав'язану на потилиці. Отже, тут тепер поширена так звана «хлоп'яча зачіска»⁵⁷ мала своє особливе значення.

Цієї зачіски ми, однак, не зустрічали в районі Соколівки. Вона, здавалось, була притаманна тільки селам поблизу Дністра. У Соколівці ми бачили кількох старих жінок, котрі ходили з розпущеним довгим волоссям. Чи мало це якесь особливе значення, чи, можливо, було ознакою вдови, ми не змогли довідатись.

Загалом дівчата в Галичині виходили заміж дуже молодими. Дівчина у 20 років уже вважалася старою дівою, котра не знайде чоловіка. Риси обличчя дівчат здебільшого не були відразливі. Дівчата мали крупні, прості риси, які добре виглядали в обрамленні хустки. Однак ця краса не тривала довго. Вже скоро з'являлися зморшки, оскільки жінка здебільшого була в сім'ї робочою твариною. Старі жінки були відразливо потворні. Чоловік же, здавалося, не дуже палав бажанням працювати і більше віддавав перевагу солодкому неробству, ніж напруженій праці.

Обробіток полів був ще доволі простий. Добрива були невідомі тут через родючість ґрунтів, до того ж худоба більшість часу перебувала на пасовищі, тож навряд чи могло збиратися досить гною. При обробітку ґрунту поряд з простим плугом велику роль, як здавалося, все ще відіграла мотика. У Васильківцях⁵⁸ і Крогульці ми мали нагоду спостерігати за мешканцями під час молотіння та очищення зерна. Обидва процеси відбувалися ще, мабуть, за дідівським звичаєм на вулиці або біля будинку. Молотили, як і в нас, ціпом, але надворі. При очищенні зерна головну роль відігравав вітер. На вулиці розстеляли полотно і трусили змішані з лушпинням і частинками соломи зерна у великому решеті над полотном. Важкі зерна падали на полотно, легке лушпиння відносив вітер. Часто замість решета використовували віяльну лопату.

Часто вирощували льон, який потім обробляли старою дерев'яною тріпачкою і чистили великим гребенем. Узимку ми також часто могли спостерігати в будинках прядіння льону або вовни.

Коротше кажучи, ми перебували в країні, де машини ще не відігравали такої ролі, як у нас, де сільське господарство перебувало радше в стані, який, певно, був дуже давно і в нашій вітчизні. Іноді здавалося, ніби ти повернувся на кілька століть назад, десь в Німеччину часів Тридцятилітньої війни. Те, що й місцеві жителі дуже добре відчували свою окремішність і своєрідність, показав вислів однієї жінки в Молодинчому. Коли наша полкова капела грала в селі в неділю вранці, вона ствердила: «Німецька музика негарна». Ми могли б відповісти їй тим самим компліментом щодо галицької музики, але, може, сказали б тоді: «Галицька музика своєрідна».

Населення Східної Галичини належить до українського народу і розмовляє його мовою. Поляків є лише кілька у більших маєтках. Поляки вже і в попередній час — як вони знову роблять це тепер — намагалися якомога більше відокремлювати і гнітити українську народність. Тому їх люблять мало. Дуже численні тут євреї, передусім у містечках, хоч і в селах траплялися єврейські мешканці. Здебільшого вони займалися торгівлею. Торгівля худобою і зерном перебувала повністю в їхніх руках, хоч це було, схоже, не на користь селян. Усі чайні в містах були у руках євреїв, хоч і серед майстрів певних ремесел, наприклад, шевців, євреї траплялися теж. Вони любили будь-яке заняття, при якому їм не треба було дуже напружуватися фізично і котре швидко приносило гроші. У селах ми іноді бачили у своїх засмальцьованих кафтанах євреїв, вони ходили з великими мішками на спині, торгуючи. Також можна було познайомитися з цими східними євреями біля колодязів.

Те, що паразити на Сході відігравали велику роль, не потребує розлогих пояснень. Мабуть, не було в полку жодного солдата, котрий не познайомився б тут із вошами у своєму одязі — маленькими милими тваринками. До них ми цілком звикли, хоча й старанно на них полювали. Очисні споруди⁵⁹, які були влаштовані всюди у більших місцях, вели з вошами боротьбу безуспішну, бо люди знову і знову поверталися до старих квартир. Як переносники хвороб, воші, звісно, могли становити небезпеку, тож не тільки солдатів, а й місцевих жителів неодноразово щеплювали від тифу чи холери.

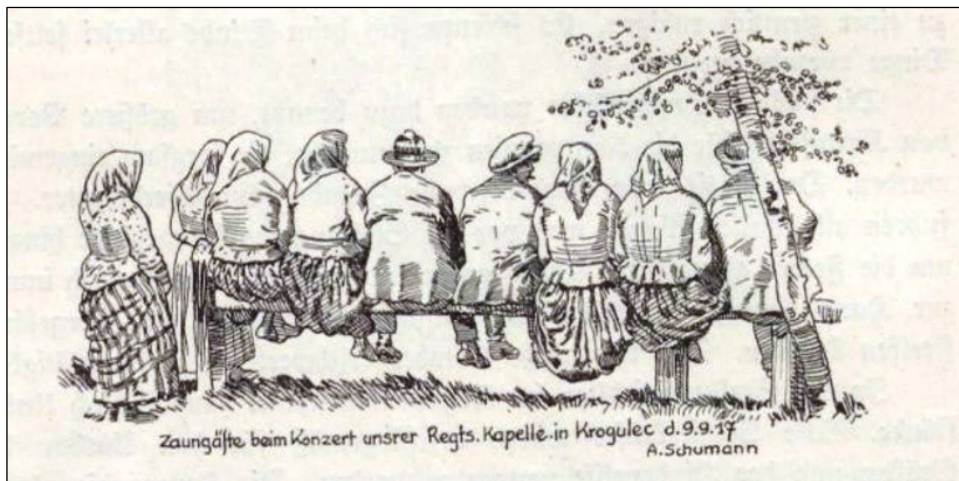
Служба Божя у Соколівці

Церква у Крогульці

Типи селян у Крогульці

Слухачі полкової капели у Крогульці

Німецькі вояки бівакують у Коцюбинцях

Вулиця у Копичинцях

Солдат відпочиває на квартирі

- ¹ Ця серія надзвичайно масштабна і охоплює, за нашими підрахунками, понад 600 видань, поділених на різні корпуси (саксонський, пруський і т.д.). Вірогідно, найповніший наразі перелік томів можна знайти тут: https://wiki.genealogy.net/Erinnerungsbl%C3%A4tter_deutscher_Regimenter
- ² Повна назва: Die Königlich Sächsischen Brigade-Ersatz-Bataillone 88 u. 89 und das Königlich Sächsische Ersatz-Infanterie-Regiment 40 im Weltkrieg 1914-1918 (тобто: 88-й та 89-й Королівські саксонські бригадні запасні батальйони і 40-й Королівський саксонський запасний піхотний полк у «Великій війні» 1914-1918 рр.).
- ³ Наприклад: А. Руккас, *Українці у Першій світовій: «На пострадянському просторі — непередбачуване минуле»* [Ukrainians in the First World War: «In the post-Soviet space — an unpredictable past»], URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2014/08/4/143924/> (дата звернення: 03.09.2024); І. Стичинський, *Вивчення побуту та повсякдення вояків в часи Першої світової війни у фронтових умовах (на прикладі австро-угорської та російської армій)* [Study of soldiers' life and everyday routine during World War I in frontline conditions (on the example of Austro-Hungarian and Russian armies)], in «Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія», 2014, вип. 3, с. 38-40; І. Стичинський, *Фронтове повсякдення Великої війни (1914-1918) в «Листах» Федора Степуна* [Front-line everyday life of the Great War (1914-1918) in «Letters» by Fedir Stepun], in «Етнічна історія народів Європи», Київ, 2017, вип. 53, с. 77-80; І. Стичинський, *Чотири роки в окопах. Повсякдення Першої світової війни* [Four years in the trenches. Everyday life of the First World War], URL: <https://localhistory.org.ua/texts/statti/chotiri-roki-v-okopakh-povsiakdennia-pershoyi-svitovoyi-viini/> (дата звернення: 01.11.2024).
- ⁴ Певним винятком є, скажімо, праця Віктора Літевчука (Луцьк у старовинній листівці, гравюрі та фотографії, Луцьк, 2012). Її тематика, напевно, найближча до цієї нашої розвідки.
- ⁵ Видання серії надзвичайно цінні ще й тим, що першоджерела, використані для їх написання, переважно були знищені у вогні Другої світової війни.
- ⁶ Die Königlich Sächsischen Brigade-Ersatz-Bataillone, s. XV.
- ⁷ Die Königlich Sächsischen Brigade-Ersatz-Bataillone, s. XIII.
- ⁸ Die Königlich Sächsischen Brigade-Ersatz-Bataillone, s. IX.
- ⁹ Die Königlich Sächsischen Brigade-Ersatz-Bataillone, s. XV.
- ¹⁰ Die Königlich Sächsischen Brigade-Ersatz-Bataillone, s. 35-45.
- ¹¹ Die Königlich Sächsischen Brigade-Ersatz-Bataillone, s. 51-83.
- ¹² Die Königlich Sächsischen Brigade-Ersatz-Bataillone, s. 102.
- ¹³ Die Königlich Sächsischen Brigade-Ersatz-Bataillone, s. 127.
- ¹⁴ Die Königlich Sächsischen Brigade-Ersatz-Bataillone, s. 152.
- ¹⁵ Die Königlich Sächsischen Brigade-Ersatz-Bataillone, s. 298.
- ¹⁶ Die Königlich Sächsischen Brigade-Ersatz-Bataillone, s. 153.
- ¹⁷ Die Königlich Sächsischen Brigade-Ersatz-Bataillone, s. 153.
- ¹⁸ Die Königlich Sächsischen Brigade-Ersatz-Bataillone, s. 154.
- ¹⁹ Die Königlich Sächsischen Brigade-Ersatz-Bataillone, s. 85.
- ²⁰ Die Königlich Sächsischen Brigade-Ersatz-Bataillone, s. 152.
- ²¹ Die Königlich Sächsischen Brigade-Ersatz-Bataillone, s. 152.
- У Львові німецькі солдати бачили багатьох добре вбраних мешканців, котрі носили порваний одяг («з великими дірками або розпоротими швами») і зовсім цього не соромилися (Die Königlich Sächsischen Brigade-Ersatz-Bataillone, s. 84). Усе ж такий це сприйняття навряд чи можна вважати об'єктивним, зважаючи на воєнний час і кардинальну зміну через це звичок й побуту людей.
- ²² Die Königlich Sächsischen Brigade-Ersatz-Bataillone, s. 153.
- ²³ Die Königlich Sächsischen Brigade-Ersatz-Bataillone, s. 158.
- ²⁴ Die Königlich Sächsischen Brigade-Ersatz-Bataillone, s. 157.
- ²⁵ Die Königlich Sächsischen Brigade-Ersatz-Bataillone, s. 137.
- ²⁶ Die Königlich Sächsischen Brigade-Ersatz-Bataillone, s. 122.
- ²⁷ Die Königlich Sächsischen Brigade-Ersatz-Bataillone, s. 154-155.
- ²⁸ Die Königlich Sächsischen Brigade-Ersatz-Bataillone, s. 155.
- ²⁹ Die Königlich Sächsischen Brigade-Ersatz-Bataillone, s. 155-156.
- ³⁰ Die Königlich Sächsischen Brigade-Ersatz-Bataillone, s. 157.
- ³¹ Die Königlich Sächsischen Brigade-Ersatz-Bataillone, s. 156-157.
- ³² Die Königlich Sächsischen Brigade-Ersatz-Bataillone, s. 150-158.
- ³³ [Примітка в оригіналі:] Mit großem Interesse habe ich einen Aufsatz von Hermann Richter in der Beilage zur Glauchauer Zeitung: «Die Heimat» Nr.11 vom Jahre 1928 über Sitten und Gebräuche zur Weihnachtszeit im Erzgebirge gelesen.

Richter beschreibt Gebräuche, wie er sie in seiner Jugend in seinem Heimatdorfe bei Freiberg kennengelernt hat. Es gab da am Heiligen Abend neunerlei zu essen: Eine Milchsuppe, Hirsebrei mit gebratenem Hering, Bratwurst mit Kartoffelsalat, Schweinsknöcheln mit Sauerkraut und Klößen und rote Rüben. Jeder musste Brot zum Essen genießen. Auf dem Fußboden lag das «Heiligabendstroh» ausgebreitet. Eine große Rolle spielte das «Heiligabendlicht»,

das erst zum Abendessen angezündet und nach dem Essen wieder ausgelöscht wurde. Es musste für alle drei Heiligabende, für den Weihnachts-, Neujahrs- und Hohnneujahrsabend, langen. Der Rest wurde im Sommer angebrannt, wenn ein schweres Gewitter drohte, damit der Blitz nicht einschlage. Den Obstbäumen wurde ein Strohwisch als Christgeschenk umgebunden. Wer am Heiligen Abend zuerst aufstand, musste an alle Türen mit Kreide drei Kreuze malen, da dadurch die Macht des Teufels beschworen wurde.

Die Ähnlichkeit dieser Weihnachtsgebräuche im sächsischen Erzgebirge und der eben geschilderten im fernen Ostgalizien liegt doch auf der Hand. Vielleicht hat mancher der Kameraden, der aus dem Erzgebirge stammt, zu Hause Ähnliches erlebt.

³⁴ Горохів — місто в Луцькому р-ні, до жовтня 2020 рр. районний центр Горохівського р-ну Волинської обл.

³⁵ Соколівка — село у Львівському р-ні Львівської обл.

³⁶ Підгірці — село у Заболотцівській сільській громаді Золочівського р-ну Львівської обл.

³⁷ Ходорів — місто у Стрийському р-ні Львівської обл.

³⁸ Молодинче — село у Стрийському р-ні Львівської обл.

³⁹ Переволока — село в Буцацькій міській громаді Чортківського р-ну Тернопільської обл.

⁴⁰ Білобожниця — село у Білобожницькій сільській громаді Чортківського р-ну Тернопільської обл.

⁴¹ Тобто вошей.

⁴² В оригіналі: *Matka*. Тут і далі так називається господиня.

⁴³ Підсокіл — вірогідно, локація у межах або на околиці Соколівки, згадка про яку збереглася в назві тамтешньої вулиці.

⁴⁴ Так в оригіналі, українською: «*zymno!*» (транскрипція: зимно). Хоч солдати намагалися спілкуватися, використовуючи польську лексику, польською це звучало б: «жімно» (пол. zimno).

⁴⁵ В оригіналі: *der Pan*.

⁴⁶ В оригіналі: *die Matka, die Mutter*.

⁴⁷ В оригіналі: *Sie gab für penjunce (Geld) oder Wodka (Schnaps), chleb (Brot), maslo (Butter) oder mleko (Milch)*.

⁴⁸ В оригіналі: *eine panjenka (Fräulein)*.

⁴⁹ Крогулець — село у Васильковецькій сільській громаді Чортківського р-ну Тернопільської обл.

⁵⁰ Вірогідно, сказав німецькою — в оригіналі: «*essen*».

⁵¹ Йдеться про вареники чи, як у тамтешньому краї кажуть: пироги.

⁵² [Примітка в оригіналі:] З великою цікавістю прочитав я статтю Германа Ріхтера в додатку до Глаухауської газети («*Die Heimat*», № 11 за 1928 р.) про звичаї та обряди різдвяних свят в Рудних горах.

Ріхтер описує звичаї, які він пізнав у молодості у своєму рідному селі біля Фрайберга. Там на Святвечір було дев'ять страв: молочний суп, пшоняна каша зі смаженим оселедцем, смажена ковбаса з картопляним салатом, свиняча ніжка з квашеною капустою і галушками та червоні буряки. Кожен мусив їсти також хліб. На підлозі була розстелена «святвечірня солома» (das «*Heiligabendstroh*»). Велику роль відіграла «святвечірня свічка» (das «*Heiligabendlicht*»), котру запалювали тільки під час вечери і гасили після неї. Її мало вистачити на всі три святвечори — різдвяний, новорічний і богоявленський. Рештки запалювали влітку, коли насувалася сильна гроза, щоб не вдарила блискавка. Фруктовим деревам обв'язували солом'яний вихоть як різдвяний подарунок. Хто першим вставав на Святвечір, мусив намалювати крейдою три хрести на всіх дверях, оскільки цим заклиналися сила диявола.

Схожість цих різдвяних звичаїв у саксонських Рудних горах і вищеописаних у далекій Східній Галичині очевидна. Може, дехто з товаришів, котрі походять із Рудних гір, вдома був свідком подібного.

⁵³ В оригіналі: *am russischen Neujahrstage*.

⁵⁴ Нагірянкa — селище, адміністративний центр Нагірянської сільської громади Чортківського р-ну Тернопільської обл.

⁵⁵ В оригіналі: *Tamburinspieler*.

⁵⁶ В оригіналі: *der alte Pan und die Matka*.

⁵⁷ В оригіналі: «*Bubenkopf*».

⁵⁸ Васильківці — село в Україні, у Васильковецькій сільській громаді Чортківського р-ну Тернопільської обл.

⁵⁹ В оригіналі: *die Entlausungsanstalten*.

References

1. *Die Königlich Sächsischen Brigade-Ersatz-Bataillone 88 u. 89 und das Königlich Sächsische Ersatz-Infanterie-Regiment 40 im Weltkriege 1914-1918* [The Royal Saxon Brigade Replacement Battalions No. 88 and No. 89 and the Royal Saxon Replacement Infantry Regiment No. 40 in the Great War 1914-1918], Dresden; Leipzig, 1938.
2. Litevchuk V., *Lutsk u starovynnii lystivtsi, hraviuri ta fotohrafii* [Lutsk in vintage postcards, engravings and photographs], Lutsk, 2012.
3. Rukkas A., *Ukrainci u Pershii svitovii: «Na postradianskomu prostori — neperedbachuvane mynule»* [Ukrainians in the First World War: «In the post-Soviet space — an unpredictable past»], available at: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2014/08/4/143924/>

4. Stychynskyi I., *Vyvchennia pobutu ta povsiakdennia voiakiv v chasy Pershoi svitovoi viiny u frontovykh umovakh (na prykladi avstro-uhorskoï ta rosiïskoï armii)* [Study of soldiers' life and everyday routine during World War I in frontline conditions (on the example of Austro-Hungarian and Russian armies)], in «Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Istoriiia», 2014, vyp. 3, s. 38-40.
5. Stychynskyi I., *Frontove povsiakdennia Velykoï viiny (1914-1918) v «Lystakh» Fedora Stepuna* [Front-line everyday life of the Great War (1914-1918) in «Letters» by Fedir Stepun], in «Etnichna istoriia narodiv Yevropy», Kyiv, 2017, vyp. 53, s. 77-80.
6. Stychynskyi I., *Chotyry roky v okopakh. Povsiakdennia Pershoi svitovoi viiny* [Four years in the trenches. Everyday life of the First World War], available at: <https://localhistory.org.ua/texts/statti/chotiri-roki-v-okopakh-povsiakdennia-pershoyi-svitovoyi-viiny/>

За неоціненну допомогу з перекладом на українську щиро дякуємо
кандидатці історичних наук, провідній науковій співробітниці
Чернівецького обласного краєзнавчого музею Катерині Валявській.